

**MARK
MAZOWER**
TEMNÝ
KONTINENT:
EVROPA
VE 20. STOLETÍ

Temný kontinent: Evropa ve 20. století

Mark Mazower

Z anglického originálu *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*,
vydaného nakladatelstvím Penguin Books roku 1999,
přeložili Petr Fantys a Tereza Marková Vlášková.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Vendula Kadlečková

Grafická úprava Jan Šerých

Mapy Jaroslav Synek

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První české vydání

© Univerzita Karlova, 2019

© Mark Mazower, 1998

Translation © Petr Fantys, Tereza Marková Vlášková, 2019

ISBN 978-80-246-4192-8

ISBN 978-80-246-4348-9 (pdf)

ISBN 978-80-246-4350-2 (epub)

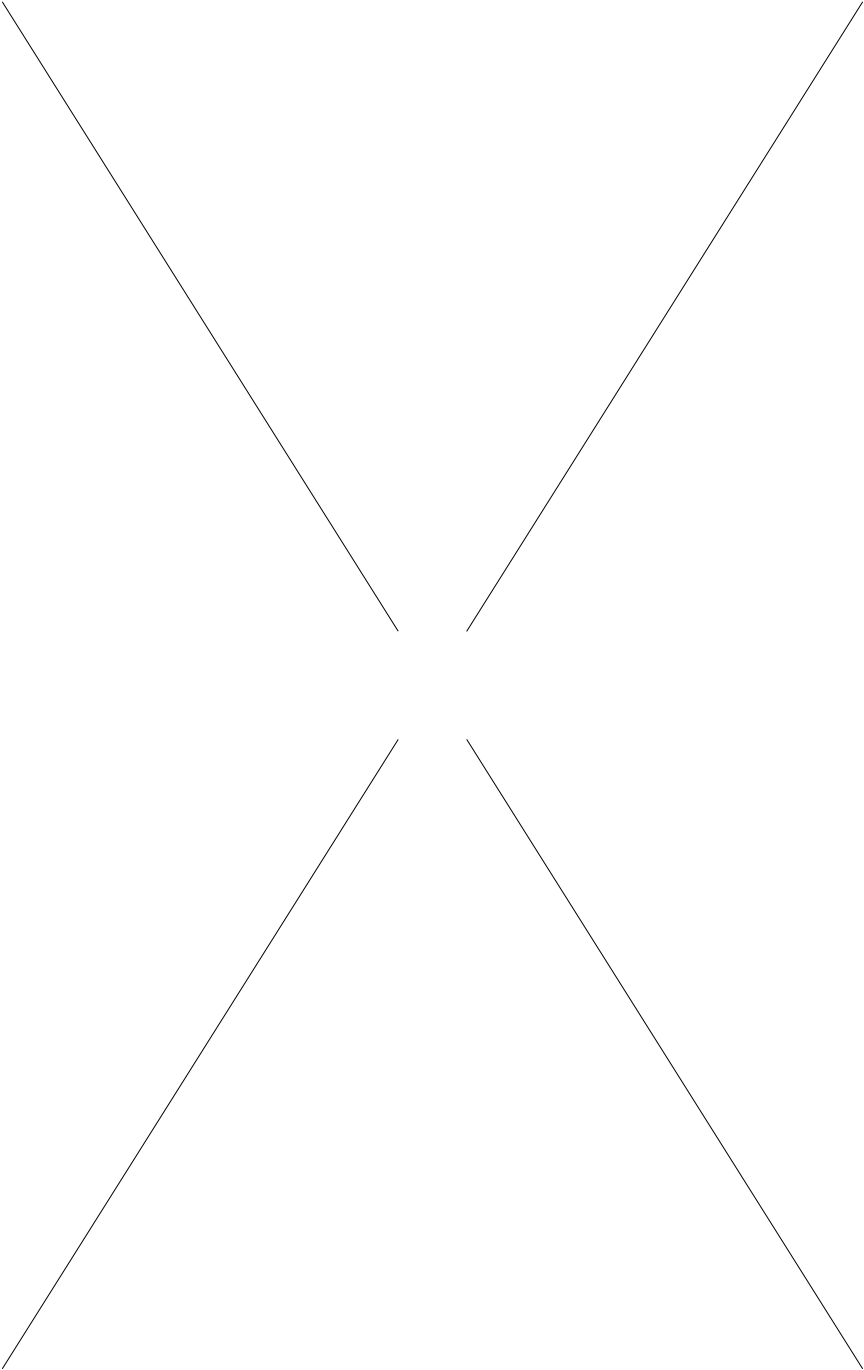
ISBN 978-80-246-4349-6 (mobi)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

*Pro Ruthie
a na památku Froumy Mazowerové,
Maxe Mazowera a Rega Shaffera*

OBSAH

11 **Předmluva**

19 **Poděkování**

21 KAPITOLA PRVNÍ

21 **Opuštěný chrám – vzestup a pád demokracie**

24 Sepisování ústav

28 Evropská občanská válka

32 Pochyby buržoazie

36 Kritika parlamentarismu

41 Krize demokracie

47 Podoby pravice

53 Právo a nacionálněsocialistický stát

63 KAPITOLA DRUHÁ

63 **Impéria, národy, menšiny**

66 Rozpouštění velkých impérií

74	Liberální varianta: směřování k právům menšin
88	Idealisté a realisté
93	Proti liberálnímu novému řádu
96	Fašistická impéria

103	KAPITOLA TŘETÍ
103	Zdravá těla, nemocná těla
105	Válka a zkáza těl
115	Stát jako hlava rodiny
123	Množství a kvalita

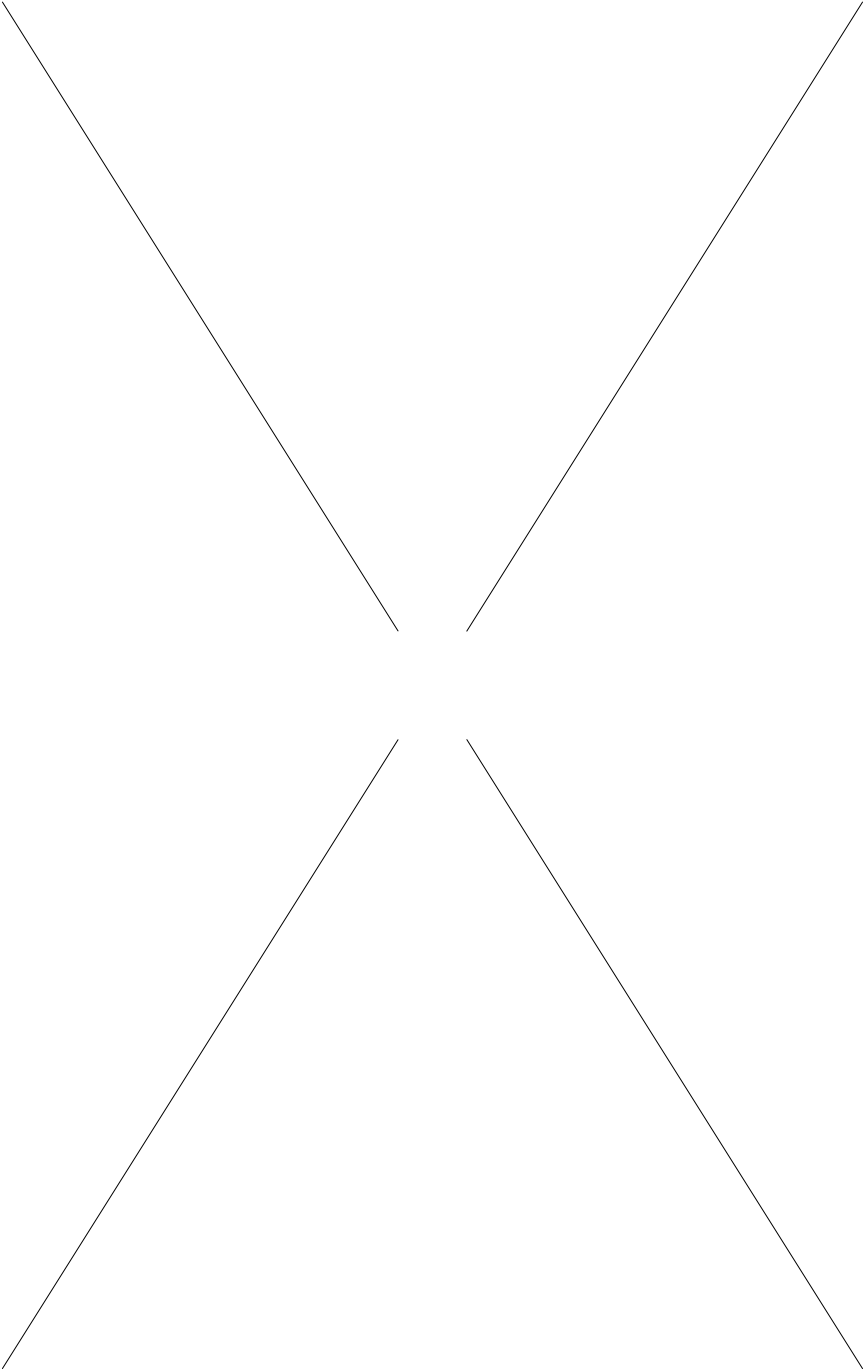
133	KAPITOLA ČTVRTÁ
133	Krize kapitalismu
145	Komunistický úspěch
156	Národní oživení
160	Fašistický kapitalismus
164	Reforma demokratického kapitalismu

171	KAPITOLA PÁTÁ
171	Hitlerův nový řád, 1938–45
174	Hitlerova ztracená příležitost
176	Život v historické době
184	Uspořádání Evropy
188	Totální válka
192	Evropa jako rasová entita
195	Rasová válka (1): Polsko 1939–41
201	Rasová válka (2): Vernichtungskrieg 1941–45

217	KAPITOLA ŠESTÁ
217	Plánování zlatého věku
219	Oživování demokracie
227	Jednotlivec versus stát
233	Národní stát a mezinárodní pořádek
240	Nový konsenzus: limity a rozpory
243	Utopie a reality: rozsah úspěchu

249	KAPITOLA SEDMÁ
249	Krutý mír (1943–49)
251	Vysídlení a společenská krize, 1944–48
259	Rodina a morálka
264	Okupační politika, 1943–45
268	Nový začátek?
277	Rozdělení Německa
286	Studená válka v Evropě

291	KAPITOLA OSMÁ
291	Budování lidové demokracie
293	Budování politické nadvlády
305	Na cestě ke stalinismu
316	Reforma komunismu?
321	Nová společnost
327	Konec impéria?
331	KAPITOLA DEVÁTÁ
331	Transformovaná demokracie: západní Evropa (1950–75)
331	Oživování demokracie
338	Zázrak jménem růst
345	Sociální státy
349	Individualistická mobilizace Evropy
357	Amerikanizace Evropy?
361	Protest ve společnosti růstu
370	Migrace
379	KAPITOLA DESÁTÁ
379	Společenská smlouva v době krize
380	Inflační krize
383	Experiment thatcherovců
387	Trpělivý stát
390	Zažívá levice úpadek?
395	Uvolňování
405	Vítězný individualismus?
412	Globalizace a krize národního státu
417	KAPITOLA JEDENÁCTÁ
417	Žraloci a delfíni: zhroucení komunismu
419	Světová hospodářská krize a východní Evropa
425	Smrštěná strana
433	Vývoj sovětské politiky
438	Krize v roce 1989
445	Znovusjednocené Německo
448	Válka v bývalé Jugoslávii
455	EPILOG
455	Utváření Evropy
465	Mapy a tabulky
477	Průvodce další četbou
497	Rejstřík

PŘEDMLUVA

Proč se tedy evropské státy domáhají práva šířit civilizaci a evropské způsoby na jiných kontinentech? Proč tak nečiní přímo v Evropě?

Joseph Roth, 1937¹

Evropa se sice možná zdá být kontinentem starých států a národů, ale v mnoha ohledech je velmi nová a v průběhu tohoto století neustále „vynalézá“ samu sebe prostřednictvím často bouřlivých a chaotických politických změn. Některé státy – například Prusko – zmizely z mapy, která zůstává součástí živé paměti. Jiné – třeba Rakousko či Makedonie – zase neexistují déle než tři generace. Moje babička se narodila ve Varšavě v době, kdy byla součástí carského impéria. Terst tehdy patřil Habsburkům a Soluň Osmanům. Němci vládli Polákům, Angličané Irům, Francie zase Alžírsku. Demokratickému národnímu státu, který se dnes stal normou, se z hlediska značné části Evropy nejvíce blížily monarchie na Bal-

1 J. Roth, *Juden auf Wanderschaft*, Cologne 1985, s. 84.

kánu. Nikde se volební právo netýkalo dospělých jedinců obou pohlaví a jen v několika málo zemích byl parlament silnější než králové. Moderní demokracie stejně jako s ní úzce spojený národní stát jsou v zásadě výsledkem rozvleklého experimentování na domácí i mezinárodní půdě, jež následovalo po roce 1914, kdy se zhroutil starý evropský společenský řád.

První světová válka zmobilizovala šedesát pět milionů mužů, osm milionů z nich připravila o život a dalším jednadvaceti milionům způsobila zranění. Dokázala smést čtyři stará evropská impéria a Evropu proměnila v „laboratoř stojící na obrovském hřbitově“, jak to označil český politik Tomáš Masaryk. „Světová válka vyžaduje, abychom podrobili zkoušce všechny hodnoty,“ napsal ruský umělec El Lisickij. Ancient régime byl zničen (německý císař uprchl do exilu, cara i s rodinou zastřelili) a politici na jeho troskách slibovali masám, které získaly volební právo a mobilizovaly se jako nikdy předtím, spravedlivější společnost a vlastní stát. Liberální Woodrow Wilson nabízel svět „bezpečný pro demokracii“, Lenin zase kolektivní společnost osvobozenou od nedostatku a zbavenou vykořisťovatelských hierarchií minulosti. Hitler si zase představoval válečnickou rasu očištěnou od cizích prvků, naplňující imperiální úděl čistotou své krve a jednotou svého cíle. Každá z těchto tří soupeřících ideologií – liberální demokracie, komunismus a fašismus – měla za to, že je předurčena přetvořit společnost, kontinent a svět v „nový řád lidstva“. Jejich neutuchající vzájemný boj o definici nové Evropy trval po většinu tohoto století.²

Z krátkodobého hlediska se Wilsonovi ani Leninovi „lepší svět“, o kterém snili, vybudovat nepodařilo. Komunistická revoluce se nerozrostla do celé Evropy a budování socialismu se omezilo pouze na Sovětský svaz. Krátce nato propukla krize liberální demokracie a jedna země za druhou si začala osvojovat autoritářskou formu vlády. Na konci třicátých let se zhroutila Společnost národů, pravice byla na vzestupu a vypadalo to, že budoucnost Evropy bude patřit Hitlerovu „novému řádu“. Proti liberální obraně individuálních svobod nacisté postavili rasově založený sociální blahobyt celého společenství. Místo liberální doktríny vzájemné formální rovnosti států nabídli darwinistický boj a vládu rasově nadřazených jedinců. Místo volného trhu navrhli koordinaci evropského hospodářství

2 Údaje týkající se první světové války viz *Encyclopaedia Britannica*, sv. 23, Chicago 1949, s. 775; Masaryk citován in E. Goldstein, *Winning the Peace*, 4; El Lisickij in M. Rowell, A. Z. Rudenstine (ed.), *Russische Avantgarde aus der Sammlung Costakis*, Hanover 1984, s. 52.

jako jediného útvaru pod německým vedením. Jenže štěstí se v tomto souboji ideologií obrátilo neuvěřitelně rychle. Ve čtyřicátých letech – v přelomovém bodě dvacátého století – dosáhla nacistická utopie svého zenitu a potom se rychle zhroutila. Fašismus se stal první velkou ideologií, která průkazně prohrála s historií, o níž tvrdila, že ji zcela ovládla.

V dlouhodobé perspektivě však byla čtyřicátá léta důležitá i z jiného důvodu. Vyčerpávající, vražedná zkušenost totální války – vyvrcholení téměř století trvajících imperiálních a národních zápasů v Evropě i mimo ni – vedla na celém kontinentu ke stále sílící únavě z ideologické politiky. Obrovský příliv masové mobilizace začal ustupovat a s ním i militarismus a kolektivismus meziválečných let. Z těch, kdo věřili, se v nejhorším případě stali cynici – v tom lepším u nich převládla apatie, rezignace a touha po domácím krbu. Lidé znovu objevili poklidné výhody demokratického systému – prostor, který poskytoval soukromí jednotlivci a rodině. Po roce 1945 tudíž na západě došlo k obrození demokracie, již výzva v podobě války proti Hitlerovi vlila novou krev do žil a která si zároveň už byla vědoma své zodpovědnosti v sociálních otázkách. Nyní už však nečelila protivníkovi zprava, nýbrž zleva, neboť Rudá armáda, která rozdrtila imperiální sny nacistického Německa, přinesla komunismus do nového sovětského impéria ve východní Evropě.

Přestože studená válka představovala poslední fázi ideologického zápasu o budoucnost Evropy, od jeho počátečních fází se zásadně lišila tím, že se vyhýbala válce skutečné – alespoň na samotném kontinentu. Ke krizím samozřejmě docházelo, ale z obecného hlediska obě supervelmoci žily v „mírové koexistenci“ – vzájemně sice směřovaly ke konečnému zániku, ale v přítomném okamžiku akceptovaly kvůli stabilitě a míru na kontinentu právo toho druhého na existenci. Oba systémy se vyzbrojily na válku, již nebylo možné vést, a soutěžily mezi sebou v tom, kdo poskytne svým občanům více sociálního blahobytu, dosáhne ekonomického růstu a zajistí materiální prosperitu. Oba zpočátku zaznamenaly ohromující úspěchy, ale ukázalo se, že jen jeden z nich je schopen se přizpůsobit sílícímu tlaku globálního kapitalismu. S rozpadem sovětského impéria v roce 1989 neskončila jen studená válka, ale celá éra ideologického soupeření, jež začala rokem 1917.

Všechny ideologie mají společné to, že s oblibou prezentují svou vlastní utopii jako „konec dějin“, ať již v podobě univerzálního komunismu, globální demokracie či tisícileté říše. Sdílejí to, co Ignazio Silone kdysi nazval „rozšířenou ctností, jež ztotožňuje dějiny s vítěznou stranou“. Současnost interpretují směrem do minulosti a kupříkladu předpokládají, že demokracie musí být hluboce zakořeněná v evropské půdě, a to jednoduše proto, že studená válka dopadla tak, jak dopadla. Dnes však potřebujeme jinou historii – méně platnou jako politický nástroj, ale blíže skutečným dějům minulosti –, která nahlédne přítomnost jako jeden z možných výsledků zápasů a nejistot našich předků.

Koneckonců demokracie sice vládla Evropě po konci světové války, ale o dvě desetiletí později už tak říkajíc zmírала na úbytě. Rok 1989 sice znamenal vítězství demokracie nad komunismem, nicméně toto vítězství by nenastalo, kdyby komunismus předtím neustědřil všeobecnou a drtivou válečnou porážku národnímu socialismu. Rozhodně tudíž nebylo předurčeno osudem, že demokracie nakonec zvítězí nad fašismem i komunismem, stejně jako není stále zřejmé, jaký druh demokracie je Evropa schopná a ochotná budovat. To, co zde popisují, je zkrátka příběh velmi těsných výsledků či neočekávaných zvrátů, nikoli nevyhnutelných vítězství a pochodů směřujících neustále kupředu.³

Na ideologiích záleží. Nejsou však ani tak důležité jako vodítka historie, ale spíš jako nositelé různých přesvědčení a politických činů. To, že nás dogmata minulosti nadále nedrží ve svém sevření, neznamená, že od samého počátku byla pouhým obrovským klamem. O zhroucení komunismu se hovořilo jako o „konci jedné iluze“, nicméně pohřební proslovy nemají nic společného s historickou analýzou. Po roce 1945 došlo k podobnému ospravedlňování fašismu jakožto polické patologie, s jejíž pomocí diktátoři vedli uhranuté, zhypnotizované obyvatelstvo vstříc vlastní zkáze. Přesto rány, které kontinent utrpěl, není možné smést ze stolu jako dílo několika šílenců, a sotva asi zjistíme, že evropská traumata mají svůj základ v duševním onemocnění Hitlera nebo Stalina. Ať se nám to líbí, či nikoli, jak ve fašismu, tak v komunismu byly patrné reálné snahy řešit problémy masové politiky, industrializace a společenského řádu, na které

3 I. Silone, „The choice of comrades“ (1955), in N. Mills (ed.), *Legacy of Dissent: Forty Years of Writing from Dissent Magazine*, New York 1994, s. 58.

liberální demokracie vždycky neměla odpověď. „Už si nemůžeme dovolit vzít to, co bylo dobré v minulosti, a jednoduše to nazvat svým dědictvím, a to zlé odložit a jednoduše si myslet, že je to mrtvé břímě, které čas sám od sebe pohrbí v zapomnění,“ píše Hannah Arendtová.⁴

Především národní socialismus zapadá do hlavního proudu nejen německé, ale i evropské historie mnohem snáze, než si je většina lidí ochotná připustit. Součástí sovětského komunismu byl radikální rozchod s minulostí – šlo o pokus v nejméně rozvinutých a válkou zničených zemích Evropy vytvořit novou společnost bez vlastnictví, udržet rozpadávající se impérium a současně zhustit průmyslovou revoluci na období několika let. Nacismus byl oproti tomu méně ambiciózní a v daleko bezpečnějším postavení na domácí půdě a v konečném důsledku mnohem agresivnější v cizině. Jeho revoluční rétorika zakrývala mnohem významnější ideovou a institucionální návaznost na minulost. Vybudování rasově nacionalistického sociálního systému jednoduše dovedlo do extrému některé tendence, jež byly obecněji patrné v evropském myšlení, a převážilo nad zanedbatelným odporem v technologicky nejvyspělejší evropské ekonomice. Tento pevně zavedený režim byl odhodlán – tak jak Sovětský svaz nikdy nebyl – zničit versailleské urovnání silou. Proto třetí říše představovala nejvážnější útok na liberální demokracii v tomto století, a proto také analyzovat měnící se obsah evropského demokratického myšlení a praxe znamená přiznat si, že se ve třicátých letech objevila velmi reálná možnost vzniku kontinentu uspořádaného v duchu podobném nacismu.

Bylo by samozřejmě možné pohlédnout na toto století velmi odlišným způsobem a soustředit se více na komunismus než na fašismus. Marxistická historiografie, jejímž nedávným příkladem je panoramatický Věk extrémů Erica Hobsbawma, snižuje význam fašismu a zaměřuje se na to, co vnímá jako rozhodující zápas komunismu a kapitalismu. Pokud já tak z vlastního rozhodnutí nečiním, je to částečně proto, že vliv komunismu na demokracii, třebaže měl jistou důležitost, nebyl obecně tak přímý a hrozivý jako nebezpečí, které představoval Hitler. Dalším, ve své podstatě zásadním důvodem však také bylo to, že pokud se ve 20. století něco jasně ukázalo, byla to skutečnost, že politiku nelze redukovat na ekonomii. Rozdíly v hodnotách a ideologiích je totiž nutné brát vážně, a nikoli

4 H. Arendtová, *Původ totalitarismu*, Praha 2013, s. 11.